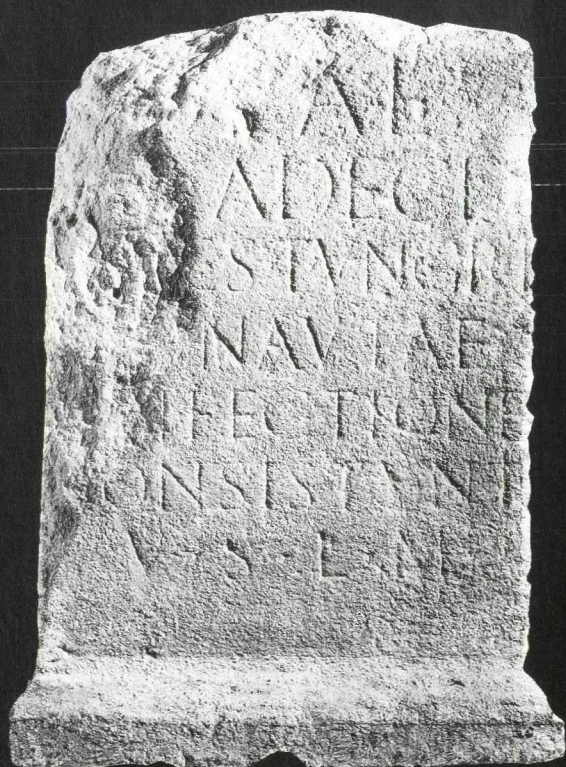

UTRECHT ANNO 47

Verkenning van een donker tijdvak

E. J. van Ginkel

'Utrecht anno 47' behandelt het landschap, de bevolking en de invloed

Evert van Ginkel (1955) studeerde klassieke taal- en letterkunde en culturele prehistorie in Leiden. Hij is zelfstandig werkzaam als auteur en organisator/vormgever van (archeologische) tentoonstellingen. Van zijn hand verschenen de afgelopen jaren verschillende publicaties over Nederlandse archeologie voor een breder publiek, zoals *De onderkant van Nederland*, *De hunebedden*, *Archeologie onder water* (met Th.J. Maarleveld) en *Romeins Nederland* (met S.G. van Dockum).

van het Romeinse (militaire) bestuur in de provincie Utrecht aan het eind van de Late IJzertijd en het begin van de Romeinse tijd. Daarbij komen onder meer de bewoningsmogelijkheden in de verschillende landschapstypen, het onderzoek naar inheemse nederzettingen in het

Kromme-Rijng gebied en het fort bij Vechten aan de orde.

Een beschrijving van de provincie Utrecht in het jaar 47 is een hachelijke, misschien zelfs onverantwoorde onderneming. Dat klinkt vreemd tegen de achtergrond van dit Utrecht-Romeinenjaar, waarin wordt 'herdacht' dat 1950 jaar geleden de Romeinse legioenen zich definitief achter de Rijn terugtrokken en die rivier als gefortificeerde grenslijn inrichtten. Een van de steunpunten die zij aanlegden was het fort waarvan de resten onder het Domplein zijn aangetroffen en onderzocht. Zo'n gebeurtenis, die op grote schaal is gevierd en ter gelegenheid waarvan het thema voor dit Jaarboek is gekozen, moet toch ingrijpend genoeg zijn geweest om er een overzichtsartikel op te baseren?

Schijnbaar wel, maar als we naar de feiten kijken is die basis, helaas, nogal zwak. Want wat gebeurde er nu eigenlijk in dat roemruchte jaar 47, waarin de Romeinen het 800-jarig bestaan van hun Stad herdachten? We weten uit Romeinse bronnen - de *Annalen* van Tacitus en de *Romeinse Geschiedenis* van de minder bekende Cassius Dio¹ - dat in dat jaar de veldheer Cnaeus Domitius Corbulo met een grote strijdmacht optrad tegen Germaanse *raiders* die de Gallische kust bestookten. Hij stelde met zijn leger en een vloot orde op zaken, trok Friesland en Noord-Duitsland binnen, organiseerde in het Friese gebied (dat zich een kleine twintig jaar eerder aan een kortstondige Romeinse overheersing had onttorsteld) een militaire bezetting en een burgerlijk bestuur, waarna hij zich uiteindelijk op bevel van keizer Claudius

op de zuidelijke Rijnsoever moest terugtrekken. Daar lagen al vanaf het begin van de Romeinse aanwezigheid in ons land enkele militaire steunpunten.

Ook voor een bekwaam en daadkrachtig man als Corbulo moet het echter wat veel zijn geweest om in één jaar tijd al deze acties te ondernemen en dan ook nog eens een stel forten te laten bouwen, nog afgezien van het beroemde kanaal dat hij liet graven. Het is wel zeker dat de Romeinen het Nederlandse ge-

In de zomer van het Romeinenjaar 1997 verzamelden zich nog eenmaal tientallen legionairs in Utrecht. 'Re-enactmentgroepen' uit verschillende landen presenteerden zich in volle uitrusting bij Bunnik, niet ver van het vroegere fort Vechten. Corbulo's opmars in 47 moet een vergelijkbaar schouwspel hebben opgeleverd. Foto Explorama, Utrecht.

deelte van hun Rijn grens niet lang na 47 hebben ingericht, maar de suggestie dat Corbulo in dat jaar in hoogsteigen persoon een serie forten langs de Rijn - inclusief Utrecht - heeft doen verrijzen, gaat wat ver. Of '47' als 'Utrechts Romeinenjaar' mag gelden is, kortom, zeer twijfelachtig².

Dat geldt a fortiori voor de *provincie* Utrecht, waar dit artikel over gaat. Hoe oud de grenzen van die provincie ook zijn, tot in de Romeinse tijd gaan ze niet terug. De huidige, historisch gegroeide bestuursseenheid vormde in het begin van de jaartelling niet meer dan een lappendeken van uiteenlopende landschappen, bewoond door mensen die noch demografisch, noch economisch, noch cultureel veel gewicht in de schaal legden. Er was geen sprake van een eenheid, sterker nog: er liepen oeroude grenzen dwars door deze landschappen heen. Heuvelrug en Vecht vormden een barrière tussen oost en west, en al duizenden jaren voordat de Romeinen de Rijn tot de noordwestelijke grens van hun rijk maakten, was deze rivier een culturele en mogelijk zelfs etnische grens tussen noord en zuid. Voor de inheemse bevolking waren de huidige provinciegrenzen al even betekenisloos als voor de Romeinen. Utrecht was geen 'provincia'.

Dat neemt niet weg, dat zich in 47 wel degelijk Romeinen op Utrechtse bodem bevonden, en wel in het fort bij Vechten dat toen al meer dan 40 jaar functioneerde. Het geldt in de Nederlandse archeologische literatuur als een centrale uitvalsbasis van waaruit militaire expedities langs de Vecht naar Friesland en Noord-Duitsland plaatsvonden, maar daar worden de laatste jaren wel wat kanttekeningen bij geplaatst³. Er was in 47 een versterking bij Vechten, en er waren soldaten gelegerd - maar wat deden die daar precies?

Tenslotte waren er de eerste-eeuwse inheemse bewoners van 'Utrecht'. Van hen weten we nog veel minder dan van de Romeinen die te Vechten lagen of die in Corbulo's legioenen dienden. De enigen die enigszins in beeld komen zijn zij, die min of meer in de schaduw van het Vechtense fort leefden: de bewoners van het Kromme-Rijngebied, de driehoek Wijk-bij-Duurstede - Vechten - IJsselstein. De lieden die ten noorden van de Nederrijn, Kromme Rijn en Oude Rijn woonden, blijven echter grote onbekenden voor ons. Op het eerste gezicht lijkt het of ze er rond 47 helemaal niet zijn, zo pover is het archeologisch materiaal. En daarvan moeten we het hebben, want puur historisch gezien is er over Utrecht in de eerste eeuw in het geheel niets bekend, noch over de plaatselijke bevolking, noch over de Romeinse bezetting. Zo simpel is het.

Kortom: een hachelijke onderneming, die echter ook als uitdaging kan worden opgevat. Vandaar dat we in dit artikel toch een overzicht proberen te geven van wat er over 'Utrecht anno 47' bekend is, wat er op grond daarvan wordt verondersteld, en wat daarvan onwaarschijnlijk dan wel mogelijk is. Voor zover dat overzicht op historische gegevens berust, levert dat een reconstructie op die erg algemeen is (specifieke Utrechtse gegevens ontbreken immers) en vanuit een Romeins perspec-

tief samengesteld. De inheemse bevolking heeft ons helaas geen geschreven bronnen nagelaten en wordt daardoor in dit artikel stiefmoederlijker behandeld dan zij verdient. Het geografische en archeologische gedeelte van de reconstructie levert wél een echt Utrechts verhaal op, dat echter erg fragmentarisch is. De conclusie kunnen we hier wel verklappen: verdere studie over dit onderwerp is zeker gewenst.

Utrecht in 47 vóór Christus

Om een goed begrip te hebben van de situatie in het jaar 47, heeft het zin om dit overzicht zo'n honderd jaar eerder te laten beginnen. Per slot van rekening vormde het optreden van Corbulo niet alleen het begin van een nieuwe periode, maar vooral ook een afsluiting van de 'kennismakingsperiode' tussen de inheemse bevolking en de Romeinen.

In 47 vóór Christus, om dat jaar maar te nemen, lag de allereerste kennismaking met die Romeinen nog vers in het geheugen. Tussen 57 en 51 v.Chr. had Gaius Julius Caesar zijn befaamde serie militaire operaties in Gallië gevoerd. Wat als machtsvertoon aan de rand van 'zijn' Zuidfranse provincie was begonnen, was uitgelopen op een totale veroveringsoorlog, die - ook naar zijn eigen grimmige getuigenis - desastreuze gevolgen voor land en bevolking had gehad. Dat gold in ieder geval voor de noordelijkste van zijn tegenstanders, de stam der Eburonen. Hun woongebied, dat vroeger in de Ardennen en in de Belgische Kempen werd gelocali-

seerd, is sindsdien naar het noorden opgeschoven. Ons eigen Noord-Brabant wordt tegenwoordig als belangrijk Ebuuroos gebied gezien⁴, en de Eburonen zouden zelfs in het oostelijk rivierengebied kunnen hebben gezeten⁵. Of ze ook 'Utrecht' bewoonden, komt hieronder nog ter sprake.

Wie hier ook woonden, Caesar is waarschijnlijk niet verder noordelijk opgemarcheerd dan de Waal en bloed zal er dan ook niet zijn gevloeid in Utrecht. Wel mogen we gevoeglijk aannemen dat Caesars optreden op zijn minst een onderwerp van gesprek was onder de in het Utrechtse levende groepen, en mogelijk grotere conse-

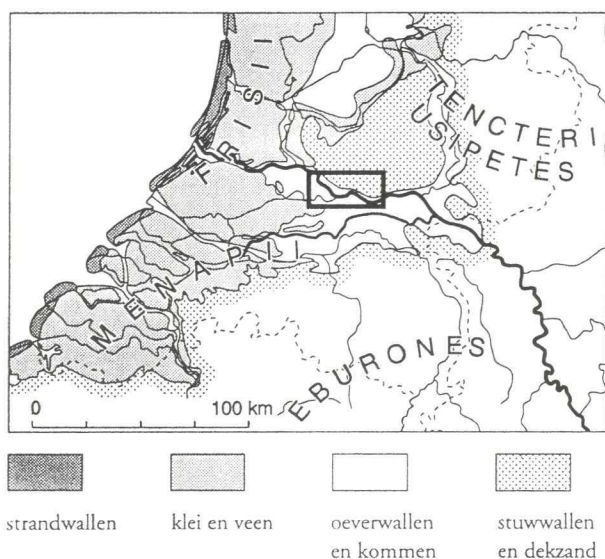
Ambiorix, de leider van de stam der Eburonen die het aanvankelijk met succes tegen Caesar opnam, is in brons vereeuwigd te Tongeren. Mogelijk was het Kromme-Rijgebied de noordelijkste regio van het Ebuurose stamgebied. Foto M. Dolmans, Leiden.

quenties heeft gehad in de vorm van sociale en politieke instabiliteit. Voor het westen van ons land, waar na 50 v.Chr. sprake lijkt te zijn van een hiaat in de bewoning, wordt zo'n sociaal schokeffect wel aangenomen⁶. Daarvan is in 'Utrecht' niet veel te merken; het gebied blijft bewoond, al is er wel sprake van een zekere verandering op materieel- cultureel vlak⁷. De Late IJzertijd, zoals deze fase van de prehistorie wordt genoemd, ging hier gewoon door, terwijl men verder zuidelijk al door de Romeinen de geschiedenis was ingesleurd.

Eigenlijk verandert dat ook nog niet in 12 v.Chr., als 'officieel' de Romeinse Tijd in ons land begint en er een merkwaardig exact einde komt aan de Late IJzertijd⁸. In dat jaar werd er een belangrijke militaire campagne gevoerd door de Romeinse veldheer Drusus tegen de Germanen, de stammen benoorden de Rijn. Augustus, Caesars adoptiefzoon en Drusus' stiefvader, zag hen als een voortdurende bedreiging van de Romeinse beschaving en (met enige reden) als verstoorers van de rust en orde in het zojuist veroverde Gallische gebied. Hij was de instigator van de Elbeoorlogen, verwoede pogingen om de Romeinse rijksgrens diep in Duitsland vast te leggen. In het kader daarvan werd 'Nederland' tegen wil en dank een frontzone, en later voor een paar eeuwen een grensgebied. Hier stroomde immers de Rijn, die niet alleen een vitale verkeersader was, maar ook een basislijn voor een offensief en een formidabele defensieve linie. Zonder de Rijn en de strategische betekenis van die rivier had geen Romein zich voor ons land en zijn bewoners geïnteresseerd. Want wat stelden die nu helemaal voor?

Friezen? Germanen?

Doordat de stammen die in Utrecht leefden Caesars dodendans zijn ontsprongen, is het niet bekend onder welke naam zij bij de Romeinen bekend stonden. Wel werden en worden er de nodige suggesties gedaan - historici en archeologen schuiven graag met stamnamen⁹. Voor het Kromme-Rijngebied wordt (voorzichtig) de naam van de Menapiërs genoemd, een eveneens door Caesar bestreden stam waarvan het kerngebied in Zeeland lag¹⁰. Zelfs is recentelijk de naam van de Eburonen gevallen¹¹. Het hangt er een beetje vanaf welk tijdstip men kiest. De archeologie suggereert echter dat de bewoners vóór Caesars optreden contacten hadden met (of zelfs verwant waren aan) met groepen in zuid- en zuidwest-Nederland, gezien de overeenkomsten van het aardewerk. Zowel de 'Zeeuwse' Menapiërs als de 'Brabantse' Eburonen komen dan in aanmerking. Het in het Kromme-Rijngebied gevonden aardewerk uit de late 1ste eeuw v.Chr. vertoont echter meer overeenkomsten met producten die uit het noordwestelijk kustgebied bekend zijn. Na Caesar is, met andere woorden, een 'Friese' invloed merkbaar. Of diens veldtochten hiermee in verband staan, en of het verschijnen van ander aardewerk duidt op ingrijpende veranderingen in de 'Utrechtse' samenleving, blijft de vraag. De bewo-

Stammen op Nederlands grondgebied ten tijde van Caesar (ca. 55 v.Chr.). Aan de provincie Utrecht is geen stamnaam toegekend. Uit: Van Es en Hessing, 1994.

ning lijkt, zoals hierboven werd gesteld, niet onderbroken te zijn geweest.

Al met al heeft niemand nog een stevig etnisch stempel op de bewoners van het gebied durven drukken, en al helemaal niet op de bewoners van de Heuvelrug¹². De befaamde Bataven komen in Utrecht pas na 47 in zicht en spelen geen rol in dit overzicht¹³.

We gaan hier nog even dieper in op de steeds weer gestelde, maar moeilijk te beantwoorden vraag of stammen als de Menapiërs 'Keltisch (Gallisch)' dan wel 'Germaans' moeten worden genoemd. Sinds Caesar geldt de Rijn als 'cultuurgrens' tussen deze twee bevolkingsgroepen, en op grond daarvan zouden de mensen in Utrecht deels een Keltische, deels een Germaanse achtergrond hebben. Dat de Rijn al in de prehistorie groepen met een verschillende materiële cultuur scheidde, is op archeologische grond wel aan te nemen. Het hierboven genoemde aardewerk uit het Kromme-Rijng gebied onderscheidt zich ook van dat, wat aan de overkant van de rivier wordt gevonden, waarover later meer. Of dat ook inhoudt dat de Rijn in Caesars tijd als Kelto-Germaanse scheidslijn heeft gefungeerd, blijft echter de vraag¹⁴.

Op taalkundige gronden (maar het taalkundige pad is zo mogelijk nog glibbiger te bewandelen dan het archeologische) lijken er vóór het begin van de jaartelling juist overeenkomsten te zijn tussen de groepen die het gebied tussen de Somme, de Noordzee en de Wezer leefden (het 'Noordwestblok'). Zij zouden een gemeenschappelijke Indo-Europese herkomst hebben en geleidelijk zijn 'gegermaniseerd'

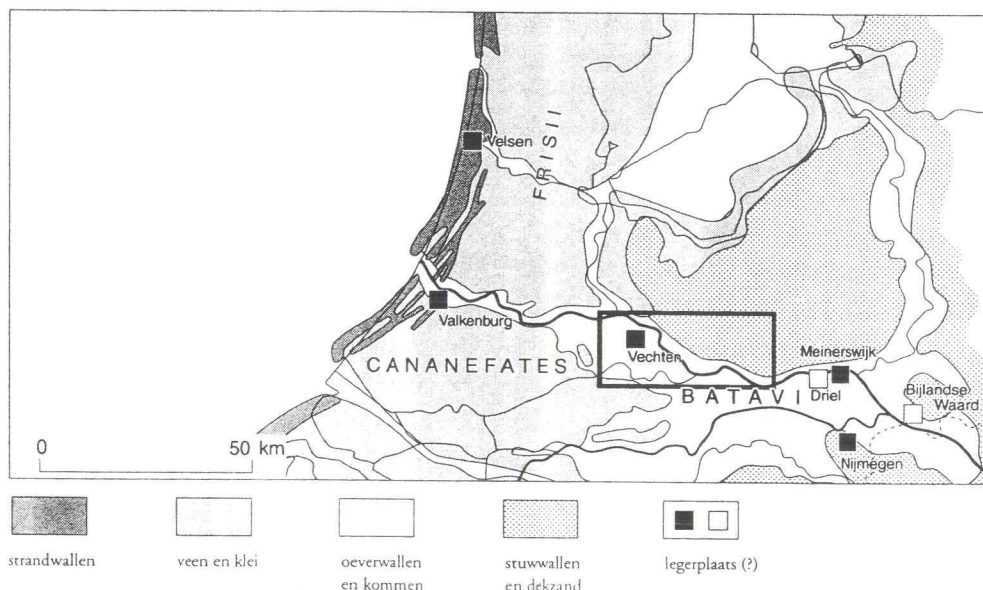
Zilveren Keltische munt van het zgn. triquetrum-type, gevonden bij Cothen. De productie van deze munten, die in de tweede helft van de 1ste eeuw v.Chr. in het Oostelijk rivierengebied zijn geslagen, was in handen van de daar wonende Bataven. Men neemt aan dat deze stam niet vóór 47 zijn invloed in het Kromme-Rijng gebied deed gelden. Deze munt weerspiegelt dan ook hoogstens het onderhouden van diplomatieke of economische betrekkingen. Foto Martin van Thiel, Utrecht.

dan wel 'gekeltificeerd'. Hun taal zou bewaard zijn gebleven in zeer oude waternamen en in plaatsnamen die van een waternaam zijn afgeleid, of die een onverklaarbare, korte vorm hebben. Voor Utrecht zijn Rijn, Lek, Vecht en Eem voorbeelden van dit soort waternamen. Namen als Vleuten, Vechten en (mogelijk) Rhenen zijn van waternamen afgeleid, zij het langs verschillende taalkundige wegen. Ook voor Leusden en zelfs Dorestad wordt een prehistorische afkomst vermoed¹⁵. Zeist geldt, door het achtervoegsel -st, als voorbeeld van een éénlettergrepige prehistorische naam uit het genoemde taalgebied¹⁶.

Behoorden de bewoners van Utrecht nu tot de Germanen, de Kelten, een groep daartussenin of tot het mysterieuze prehistorische 'Noordwestblok'? Het is nauwelijks meer na te gaan. Kenmerkend is in ieder geval hun lage graad van sociale en politieke organisatie, die hen onderscheidt van de groepen die in het Duitse en Franse kernland woonden¹⁷. Steden of zelfs maar grotere nederzettingen, strategisch gelegen versterkingen en belangrijke politieke of economische centra ontbraken hier. Het Nederlandse gebied was een randzone.

Zo komen we terug op de vraag: wat viel er hier, in de beginperiode althans, voor de Romeinen te halen? Niet heel veel. Hoe ze ook mochten heten en waar ze ook mochten wonen, de bewoners van Nederland leefden vrijwel allemaal van de opbrengsten van kleine, gemengde boerenbedrijven. Dat wil overigens allerminst zeggen dat ze een achterlijk en geïsoleerd bestaan temidden van de moerassen leidden. In de natte gebieden speelde de veeteelt bijvoorbeeld een belangrijke rol, zozeer zelfs dat het Romeinse leger al snel gebruik maakte van de inheemse koeien

De stammen ten tijde van Corbulo en de vroegste Romeinse militaire versterkingen. Uit: Van Es en Hessing, 1994.

en paarden. Zo liet Drusus de Friezen belasting betalen in de vorm van runderhuiden, en toen zij in het jaar 28 in opstand kwamen omdat er huiden van uitzonderlijke grootte werden geëist, zetten de Romeinen Cananefaatse cavalerie tegen hen in ¹⁸. Later zou onder invloed van de militaire aanwezigheid de betekenis van de inheemse landbouw veel groter worden, voor zowel het leger als voor de bevolking zelf.

Naast landbouwproducten leverde het land zeezout, dat aan de kust werd gedistilleerd en een gewaardeerd product moet zijn geweest. De moerassen en beekdalen leverden wat ijzer op. Daarmee was het wel gezegd. Alleen de Rijn, die overigens meer een psychologische grens dan een onoverkomelijke barrière vormde, had voor de Romeinen enorme betekenis, en die bepaalde hun aanwezigheid hier.

Van de bevolking langs de Rijn verlangden de Romeinen in eerste instantie onderwerping, en vervolgens medewerking aan de strijd tegen de noorderburen. De onderwerping vormde geen probleem, zeker niet in vergelijking tot Caesars bloedige inspanningen. De daaropvolgende medewerking werd kennelijk graag verleend en door de Romeinen meestal hogelijk gewaardeerd ¹⁹. Dat zal ook wel hebben gegolden voor de bewoners van het Kromme-Rijngebied, waar al snel Romeinse troepen verschenen, ongetwijfeld westwaarts oprukkend langs de linker Rijnsoever. Op zijn laatst gebeurde dat in 4 n.Chr., toen Drusus' broer Tiberius zijn eerste grote campagne in Germanië voerde. Het zal in het kader van die veldtocht zijn geweest dat het leger een militair steunpunt inrichtte aan de Rijn, bij het huidige gehucht Vechten. We komen er later op terug.

Laten we aannemen dat dit inderdaad het eerste optreden van de Romeinen in Utrecht was, en ons verplaatsen in de persoon van een Romeinse officier, die met een troep ruiters vanuit Vechten de Rijn overtrekt en een paar dagen lang het terrein gaat verkennen waarlangs een deel van Tiberius' legioenen noordwaarts zal trekken. Wat voor land trof hij hier aan?

De Utrechtse landschappen in het jaar 4

Zoals Gallië volgens Caesar in drie delen te verdelen was, zo kan men het grondgebied van Utrecht in de eerste eeuw onderverdelen in vier verschillende landschapstypen:

- de stroomgebieden van de Rijn en de Vecht, met hoge oeverwallen direct langs de rivieren en een brede zone van stroomruggen en komgronden tussen Kromme Rijn en Lek ²⁰;
- de veengebieden ten noorden en zuiden van de (Oude) Rijn en ten oosten en westen van de Vecht ²¹;
- het dekzandgebied op en om de stuwwal van de Utrechtse Heuvelrug ²², en
- het dal van de Eem en de veenzone langs het toenmalige Flevomeer.

De genoemde Romeinse officier had, na de Rijn te hebben overgestoken en van

De grens tussen laag en hoog Utrecht: de Grebbeberg bij Rhenen, gezien vanaf de uiterwaarden van de Nederrijn. Foto: Iris Toussaint, Leiden.

daaruit de rivier stroomafwaarts volgend, de volgende indruk van deze landschappen opgedaan.

Het landschap langs de Oude Rijn en de Vecht kende hij al uit de omgeving van zijn basis. Deze rivieren zelf waren veel breder

dan de vriendelijke stroompjes die vandaag door laag-Utrecht kronkelen. De huidige hoofdstroom, de Lek, was daarentegen nog maar een jong en onbetekenend riviertje, dat vanaf het begin van de jaartelling een weg naar het westen zocht.

In plaats van door dijken werden de rivieren begrensd door 'ooibossen', die in het voorjaar grotendeels onder water kwamen te staan. Daarnaast lagen de oeverwallen, pakketten zand en klei die de rivieren zelf hadden afgezet en waardoor de stroom werd ingeperkt. Op deze hoger gelegen stroken groeide loofbos - voor zover het niet was gekapt, want in het overwegend natte land waren dit bij uitstek de terreinen waar zich van oudsher mensen vestigden. Dat gold ook voor hun fossiele voorgangers, de stroomruggen van vroegere rivierlopen. De Rijn en zijn vertakkingen (waartoe we ook de Vecht moeten rekenen) had zijn bedding steeds verlegd. De oude oeverwallen en de met kleiig zand opgevulde beddingen bleven als kilometers brede, hoge banen in het land liggen en trokken door hun hoogte en hun droge, maar vruchtbare bodem menselijke bewoning aan. Vooral de ondergrond van het Kromme-Rijngebied was gevormd door deze zich steeds weer verleggende rivierbeddingen.

De stroomgordels van actieve en fossiele rivieren werden afgewisseld door komgronden, laag gelegen en slecht ontwaterde gebieden die overeenkomsten vertoonden met het veenlandschap. Ook hier lagen stukken open water, rietmoerassen en elzenbroekbossen. Op de droogste gedeelten konden echter graslanden en loofbossen ontstaan. Natuurlijk leenden die drogere terreinen zich het best voor exploitatie door de mens, en dan vooral als weidegrond.

Als onze officier de Vecht was overgestoken, had hij naar de grens van het grote westelijke veengebied kunnen gaan, het oostelijk deel van een 30 tot 45 km brede groene strook die van Texel tot in Vlaanderen liep. Het was duizenden jaren eerder ontstaan uit een binnenmeer tussen de stuwwal van de Utrechtse Heuvelrug en de aaneengesloten rij strandwallen langs de huidige Noordzeekust. Nu zag het eruit als één reusachtig Naardermeer, maar dan zonder de sporen van een mislukte ontginning die dat natuurgebied nog draagt. Verlandende plassen met rietkragen, elzen-

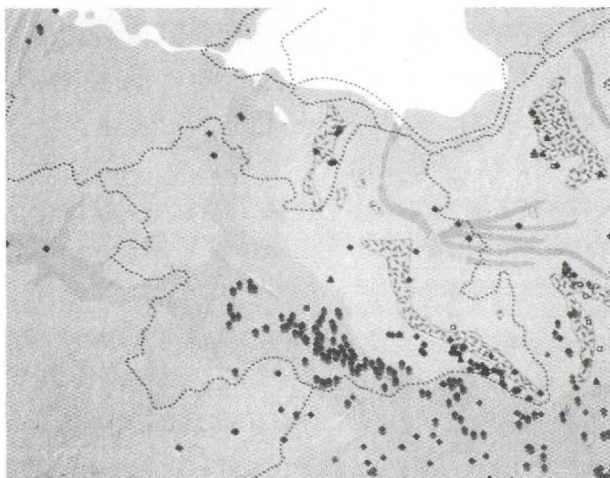
broekbossen, hoogveenkussens en krekens maakten van dit gebied een nauwelijks begaanbare oerwildernis. Het waren landschappen als dit, die op Romeinse bezoekers als Plinius de Oudere zo'n deprimerende indruk maakten en door Tacitus in huiveringwekkende termen werden beschreven.

Vanaf de oostelijke oever van de Vecht hoefde de Romeinse verkenners niet ver te rijden voordat hij de stuwwal van de Heuvelrug zag opdoemen, 50 km lang van de oevers van het Flevomeer tot aan de Rijn bij de Grebbeberg, met in het zuidoostelijk gedeelte enkele 'toppen' van ruim 50 m (Zuilensteinse Kop, Grebbeberg) tot bijna 70 m hoog (Amerongse Berg). De hoogste delen waren dicht begroeid met gemengd eikenbos, waar al sinds de Middeleeuwen niets meer van over is. Zo nat als de hierboven besproken landschappen waren, zo droog waren de heuvels; alle water zakte er meteen weg in het zand. Op de lager gelegen dekzandstrook die de westelijke begrenzing van de eigenlijke stuwwal vormde, zat het grondwater echter dicht onder het maaiveld. Ook deze strook zal met loofbos bedekt zijn geweest. Tussen die bossen zal de voorzichtige Romein zijn vijand vermoed hebben: onberekenbare Germanen, klaar om vanuit een hinderlaag plotseling aan te vallen en zich dan terug te trekken naar hun schuilplaatsen in het woud. Of zijn vermoeden juist was, zullen we nog behandelen.

De oostelijke 'provinciegrens' werd gevormd door eenige gebieden in het dal van de Eem en de daarop afwaterende beken. In het zuidoosten liep een soortgelijk moerassig dal, richting Rijn. De vegetatie zal vergelijkbaar zijn geweest met het westelijk veengebied, en de verkenners zal zeker een negatief rapport over dit gebied hebben uitgebracht. Al met al moet hij opgelucht zijn geweest toen hij ongedeerd de poort van het fort bij Vechten weer binnenreed²³.

Was het veen bewoond?

Tot zover het landschap; nu de bewoners ervan. We kunnen ons achtereenvolgens afvragen: in welke van deze gebieden woonden in het jaar 47 mensen? Wat voor mensen waren dat? Hoeveel waren het er, en hoe hadden ze hun nederzettingen ingericht? Om met de eerste vraag te beginnen: in de beschrijving die hierboven werd gegeven, werd alleen expliciet melding gemaakt van bewoning in het rivierengebied, en werd er wat voorzichtiger gerept van menselijke activiteit langs de Heuvelrug. Dat beeld is ontleend aan de archeologische verspreidingskaart voor de Late IJzertijd en de Vroeg-Romeinse tijd²⁴. Op die kaart wemelt het langs de Kromme en Oude Rijn van de stippen, die vindplaatsen aangeven welke uit de genoemde periode(n) dateren. Ook op en langs de Heuvelrug staan stippen, die echter geconcentreerd zijn in de westelijke voet van het zuidoostelijk deel van de rug. Verder noordelijk en op de hogere delen komen nauwelijks stippen voor, en in het veen ontbreken ze geheel en al.

Verspreiding van vindplaatsen in Utrecht uit de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse tijd. Uit: Van Es e.a., 1988.

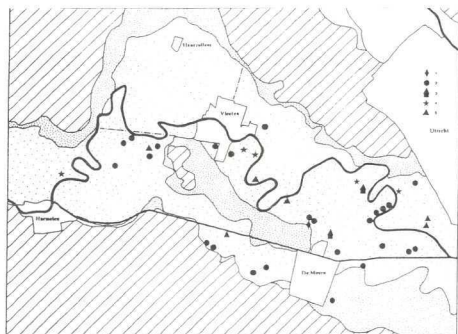
Op grond van het hierboven beschreven karakter van de verschillende landschappen is deze onevenwichtige verspreiding goed verklaarbaar. Het veen was een natte wildernis, de stuwwal een droog oerbos. De ideale combinatie van droge voeten, drinkwater en gemakkelijk te bewerken en vruchtbaar akker-

land lag op de oeverwallen en fossiele stroomruggen van het rivierengebied en aan de voet van de heuvels. Dat komt dus goed overeen met het kaartbeeld.

Dat beeld is echter sterk vertekend. Archeologische verspreidingskaarten zijn nu eenmaal niet evenwichtig samengesteld. Een gemeente met een eigen archeologische dienst, een regio met een actieve groep amateur-archeologen, een bodemkundige kartering of een door archeologen begeleide ruilverkaveling kunnen het aantal stippen drastisch doen toenemen. Een goed voorbeeld is de archeologische inventarisatie in het kader van de plannen voor de nieuwe stad 'Leidsche Rijn', waarbij tientallen tot dan toe onbekende vindplaatsen werden opgespoord²⁵. Daarentegen blijft de kaart van een streek waar niemand op- of omkijkt als er een bouwput wordt gegraven, van een gebied waar nauwelijks wordt gebouwd, of een streek waar in het verleden juist heel veel op de schop is gegaan, grotendeels vrij van stippen. Hoogstens brengt een toevalsvondst het tot vermelding op de kaart.

Iets soortgelijks doet zich voor op de Utrechtse verspreidingskaart. Het Kromme-Rijng gebied mag zich al vele jaren lang verheugen in een grote belangstelling van archeologische zijde. De nabijheid van de archeologische paradepaardjes Wijk bij Duurstede/ Dorestad en Vechten hebben gezorgd voor voortdurende aanwezig-

heid van archeologen, zowel beroepsmensen als amateurs. Het aantal ontdekte en goed beschreven vindplaatsen is navenant²⁶. De vrij recente

Geinventariseerde vindplaatsen op de stroomrug van de Oude Rijn tussen Harmelen en Utrecht, het gebied waar Leidsche Rijn zal verrijzen. Het veen is gearceerd, de zandige oeverafzettingen en de zware klei zijn met een grof resp. fijn raster aangegeven. Verklaring symbolen: 1) Midden- en Late Bronstijd (1800-800 v.Chr.) 2) Late IJzertijd t/m midden-Romeinse tijd (250 v.Chr.- 270 n.Chr.); 3) castellum en daarmee in verband staande (?) Romeinse nederzetting (1ste-4de eeuw n. Chr.); 4) Vroege Middeleeuwen (5de-9de eeuw); 5) Late Middeleeuwen (11de-13de eeuw). Uit: Graafstal, 1996.

Het Kromme-Rijgebied is, wat de archeologie betreft, een van de meest intensief onderzochte regio's van Nederland. Foto: ROB Amersfoort.

ontwikkeling van satellietsteden ten zuiden van Utrecht - Houten, Nieuwegein, IJsselstein - heeft ook nog eens sterk bijgedragen aan de detailkenis van die vindplaatsen.

De omstandigheden in het westelijk veengebied zijn geheel anders. Aan weerszijden van de Vecht valt er met de beste wil van de wereld weinig meer te vinden: daar is het veen al lang geleden voor het grootste deel vergraven, in een tijd dat er nog niet zoiets als archeologie bestond. De Vinkeveense en Loosdrechtse Plassen zullen daarom voor eeuwig witte vlekken blijven op iedere archeologische kaart. Dat wil niet zeggen dat er in de prehistorie niet in dat veengebied is

gewoond, want de onbewoonbaarheid van die natte bodems is niet absoluut. Gedetailleerde archeologische verkenningen in Noord- en Zuid-Holland hebben aangetoond dat er in de IJzertijd en Romeinse tijd wel degelijk in het veen gewoond werd, en wel op die plaatsen die voldoende ontwaterd waren²⁷. Niet alle veen is moeras.

Voor het westelijke Utrechtse veengebied werd dat aangetoond door vondsten, rond 1970 gedaan bij Baambrugge en Abcoude. Daar is omstreeks 200 v.Chr. wel degelijk gewoond op wat hoger gelegen oeverwallen. De mensen lijken er echter al vrij snel weer te zijn vertrokken, hoogstwaarschijnlijk doordat het toch te nat werd. Voor latere bewoning in de IJzertijd zijn overigens geen aanwijzingen gevonden²⁸. Ook in het zuidwestelijk gedeelte van het veengebied, de Lopikerwaard, hebben recente inventarisaties duidelijk gemaakt dat er op smalle ruggen in het veen werd gewoond²⁹.

We mogen de zaak nu ook weer niet omdraaien. Het k n zijn dat allerlei bewoningssporen uit het begin van de jaartelling in het Utrechtse veen nog op ontdekking wachten, maar het is ook mogelijk dat ze er nooit zijn geweest, omdat de leefomstandigheden er in die tijd te ongunstig waren. Alleen een intensieve verkenning kan hier uitsluitsel bieden. Dat is bijvoorbeeld gebeurd in het veengebied van de Gelderse Vallei, waar recentelijk is aangetoond dat dit gebied inderdaad werd gemedend³⁰. Een voorlopige en voorzichtige conclusie luidt dan ook dat, hoewel toekomstige ontdekkingen van woonplaatsen in het veen uit de periode 100 v.Chr. - 100 n.Chr. niet uit te sluiten zijn, we daarvan geen hooggespannen verwachtingen hoeven te hebben.

Waar zijn de bewoners van de Heuvelrug?

Vertekening van een andere orde doet zich voor in het geval van de Heuvelrug. Op het eerste gezicht lijkt de zuidwestelijke voet even dicht bewoond te zijn als het Kromme-Rijng gebied. Als we de kaart echter meer kritisch bekijken, valt ons het een en ander op. Ten eerste hebben de stippen in het rivierengebied een ander karakter dan die op de Heuvelrug. De eerste, grote groep wordt redelijk scherp gedateerd: Late IJzertijd (250-12 v.Chr.), en die vindplaatsen zijn ook altijd bewoond tot in de Vroeg-Romeinse tijd (12 v.Chr.-50 n.Chr.). De 'Heuvelruggroep' wordt veel globaler gedateerd, en wel in de 'IJzertijd'. Het verspreidingsbeeld blijkt dan ook geheel overeen te komen met dat van de Vroege IJzertijd (800 - 600 v.Chr.) en de Midden-IJzertijd (600-250 v.Chr.). Met andere woorden: de Heuvelrug kan gedurende de hele periode bewoond zijn geweest, maar in theorie kan het ook zijn dat zich daar in het jaar 47 niemand bevond! Hoe is dat te verklaren?

In het algemeen kan men zeggen, dat de Late IJzertijd een problematische periode is voor de archeoloog, in ieder geval in grote delen van ons land. De provincie Utrecht is geen uitzondering. Woonplaatsen en grafvelden zijn moeilijk te herkennen en lijken alleen al daardoor zeldzaam³¹. Het late-ijzertijdaardewerk, het traditionele archeologische 'gidsfossiel', is erg eenvormig en laat zich slecht dateren. Zeker als het aan het oppervlak wordt verzameld, bij toeval of tijdens een gerichte verkenning, is er weinig van te zeggen: het bevindt zich dan altijd in erg fragmentarische en afgesleten staat.

De late ijzertijdbewoners van de oostelijke helft van de provincie hebben het ons op dit punt niet gemakkelijker gemaakt. Het aardewerk dat zij fabriceerden is van een opvallende onopvallendheid: onversierd en met eenvoudige vormen die weinig variatie vertonen. Dit simpele product van huisvuil heeft een buitengewoon grote verspreiding gekend, tot diep in Duitsland toe; de Heuvelrug vormt in feite de westelijke begrenzing van het verspreidingsgebied. Bovendien werd het eeuwen lang in min of meer dezelfde kwaliteit gemaakt; enige typologische ontwikkeling van belang lijkt het niet te hebben doorgemaakt. Naar de Duitse archeoloog Von Uslar, die dit aardewerk onderzocht, wordt het wel 'Uslarien' genoemd - een fraaie benaming voor een saai ogend materiaal, dat niet preciezer te dateren valt dan 'Einde Late IJzertijd-Romeinse Tijd'³². Dat brengt ons niet veel verder als we iets willen zeggen over de bewoning van de Heuvelrug in 47. De welgeteld drie plaatsen op de Rug waar een nietig stukje dateerbaar vroeg-Romeins materiaal is gevonden (alle drie bij Rhenen: twee fragmenten van mantelspelden en 'een splintertje (vroeg) Terra Sigillata'³³ laten we voor wat ze zijn³⁴. Ook de suggestie dat op de Grebbeberg een 'hill-fort' gelegen zou kunnen hebben - een (inheemse) versterking uit 'de eeuwen rond het begin van onze jaartelling'³⁵ is, hoe prikkelend ook, te vaag om ons aan vast te klampen zolang daar geen nader onderzoek naar is gedaan. Een afweging van de mogelijkheden en waarschijnlijkheden is wellicht vruchtbaarder.

In de bossen op het zuidoostelijk deel van de Heuvelrug zijn verschillende concentraties prehistorische grafheuvels te vinden. Ze leiden er over het algemeen een onopvallend bestaan, zoals dit groepje bij Elst. Foto: Iris Toussaint, Leiden.

Wat we weten is, dat de heuvelrug in een eerdere fase van de prehistorie over de hele lengte intensief werd gebruikt. Tientallen grafheuvels, daterend uit de laatste fase van de Jonge Steentijd, de Bronstijd en de (Vroege en Midden-)IJzertijd (2850-250

v.Chr.), gelegen op de hogere delen van de Rug, getuigen daarvan³⁶. De omgeving van de Grebbeberg heeft resten van rijke graven uit de IJzertijd opgeleverd, en de Rijn bij Amerongen een zwaard uit die periode³⁷. Hoewel de bijbehorende nederzettingen niet zijn gelocaliseerd, mogen we aannemen dat die aan de beter bewoonbare randen hebben gelegen. We kennen ook enkele lokaties van prehistorische akkercomplexen, zogenaamde *celtic fields*, die in ieder geval uit de Midden- of Late IJzertijd dateren. We mogen wel voorzichtig concluderen, dat het gebied als zodanig door de prehistorische mens wel degelijk werd gewaardeerd als woonplaats. Er is geen reden om aan te nemen, dat dit in de Late IJzertijd en Vroeg-Romeinse tijd anders was.

Deze redenering volgden ook de onderzoekers die in 1995 op het 'Parmentiersland' bij Zeist de grondsporen van een boerderij uit de Late IJzertijd opgroeven. De datering ontleenden zij aan de hand van enkele grote aardewerkfragmenten die in een kuil werden aangetroffen, en die meer verraden over vorm en versiering dan de karige, afgesleten fragmentjes die doorgaans worden gevonden³⁸.

De plek ligt op de overgangszone van zandig heuvelland naar de oever van de Kromme Rijn en beantwoordt daarmee aan de verwachtingen die we van de lokatiekeuze van de prehistorische mens hebben. Voorafgaand aan het onderzoek waren overigens geen sporen van bewoning aan het oppervlak gevonden, ook niet bij een kartering. Op deze plaats ligt echter een dik 'esdek', een sinds de Middeleeuwen gevormd pakket van vroegere bemestingslagen. Onder deze 'engen', zoals de Utrechtse term luidt, zijn eventuele voor- en vroeg-historische bewoningssporen dus al vele eeuwen verzegeld. Veel van deze terreinen zijn al verdwenen onder de nieuwbouw; een groot deel van de bewaard gebleven engen ligt precies daar, waar we ook de sporen van de Heuvelrugbewoners zouden verwachten: aan de westelijke rand van de rug, en dan met name in het zuidoosten. De opgraving in Zeist heeft aangetoond dat veel informatie over deze mensen schuil kan gaan onder de engen. Natuurlijk is één ontdekking geen garantie voor opzienbarende vondsten in de toekomst, maar houdt wel een zekere belofte in³⁹.

Op grond van het bovenstaande wagen wij ons aan de hypothese, dat de flanken van de Heuvelrug altijd een gunstige plaats van vestiging hebben gevormd, dat ze in de Late IJzertijd en in de Vroeg-Romeinse tijd bewoond zijn geweest, en dat resten

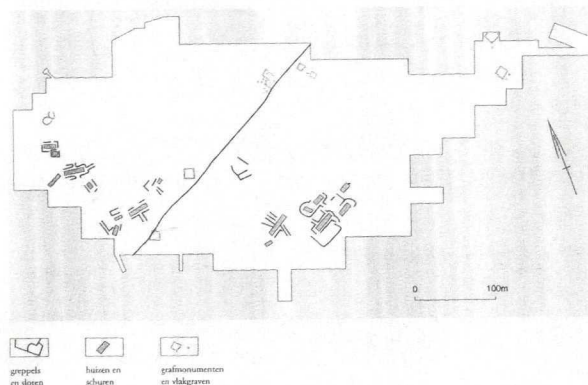
van die bewoning voor een deel nog schuilgaan onder de engen. Er zal echter nog het een en ander moeten gebeuren voordat we de Heuvelrug in het overzicht 'Utrecht anno 47' wat concreter kunnen opnemen.

Tussen Kromme Rijn en Lek

Voor het Kromme-Rijngebied ligt de situatie, zoals al gezegd, veel gunstiger. Om te beginnen was dit het beste gebied om te wonen (op de stroomruggen), akkers te bebouwen (idem) en vee te weiden (in de komgebieden). Het was door de ligging aan de Rijn bovendien gunstig ten opzichte van stroomop- en stroomafwaarts gelegen gebieden. Dat men van die mogelijkheden inderdaad gebruik heeft gemaakt, lijkt geen enkele twijfel: het frequente en intensieve archeologische onderzoek in deze streek heeft de dichtheid van de bewoning keer op keer aangetoond. Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn hier zoveel gegevens boven de grond gekomen, dat het in archeologisch opzicht een van de best onderzochte stukjes Nederland is. Mede daardoor hebben we hier een veel beter inzicht in de aard van de Late IJzertijd- en Vroeg-Romeinse bewoning dan voor oostelijk Utrecht, en kunnen we de vindplaatsen ook beter dateren⁴⁰.

Dat danken we vooral aan het feit dat het inheemse aardewerk hier en daar samen is gevonden met vroeg Romeins materiaal. Heel veel is dat overigens niet. Toen Tiberius' troepen hier verschenen, drong het aardewerk dat zij gebruikten nog maar nauwelijks in de inheemse nederzettingen door, en in Corbulo's tijd was dat nog niet heel anders. Pas na 47 nam het aantal Romeinse producten in de civiele nederzettingen snel toe, een eeuw later werd het eigen aardewerk nog maar mondjesmaat gebruikt. Overigens komt het 'Romeinse aardewerk' dat in ons land wordt gevonden, maar heel zelden uit Italië, laat staan uit Rome zelf. Meestal komt het uit Frankrijk, België of het Rijnland, al is het wel op Romeinse wijze geproduceerd, dat wil zeggen: in zeer grote hoeveelheden, in een aantal standaardvormen en op de pottenbakkersschijf gedraaid. Daarnaast kan de ouderdom ervan vaak tot op een kwart eeuw of minder worden vastgesteld, al is dat niet de opzet of de verdienste van de pottenbakkers. Belangrijk is in dat verband het onderzoek in Jutphaas, nu een deel van Nieuwegein. Daar werd tussen 1974 en 1976 in de vulling van een oude rivierbedding een grote hoeveelheid bewoningsafval gevonden in stratigrafisch verband; dat wil zeggen dat scherven uit opeenvolgende perioden niet door elkaar, maar laagsgewijs op elkaar werden aangetroffen. De bovenste lagen bevatten Romeins aardewerk uit de periode 25-125 n.Chr.⁴¹.

Het bood de mogelijkheid om het inheemse, 'geboetseerde' aardewerk dat in de lagen daaronder werd gevonden, bij benadering te dateren. Men neemt aan dat deze vindplaats 'ergens in de late IJzertijd' bewoond is geraakt en gebleven tot in de 2de eeuw n.Chr.⁴²

Opgravingsplattegrond van de nederzetting op 'De Horden' bij Wijk bij Duurstede, met twee van elkaar afgescheiden erven waarbinnen enkele boerderijen en schuren liggen; afgebeeld is de fase 50 v.Chr - 25 n.Chr. Uit: Van Es en Hessing, 1994.

De overgang van Late IJzertijd naar Romeinse Tijd is ook elders in het Kromme-Rijengebied vastgesteld. Daarbij neemt de vindplaats 'De Horden' bij Wijk bij Duurstede een uitzonderingspo-

sitie in, omdat daar een groot gedeelte van een complete nederzetting kon worden opgegraven. Daardoor hebben we enig inzicht in de vorm en opzet van de huizen en het 'dorp' zelf. De onderzoekers hebben daarover een beeld geschetst dat goed overeenkomt met de beschrijving die we hierboven gaven van de toenmalige inheemse maatschappij: 'klein en eenvoudig van structuur'⁴³. Er lagen aan het einde van de Late IJzertijd twee erven naast elkaar, van elkaar gescheiden door een greppel; op ieder erf lagen enkele boerderijen en bijgebouwen, van waaruit een gemengd agrarisch bedrijf werd gerund. Hoeveel van die gebouwen er tegelijkertijd hebben bestaan is niet te zeggen. Ze werden na afbraak (een dergelijk huis ging niet langer mee dan zo'n 30 jaar) elders opgebouwd; soms in de directe omgeving, maar ook kon de hele nederzetting zich honderden meters verplaatsen. De andere nederzettingen in dit gebied zullen van een vergelijkbare aard en grootte zijn geweest, al kunnen we dat alleen maar aannemen omdat bewijzen voor het tegendeel tot nu toe ontbreken.

Er werd tussen het aardewerk van die laatste ijzertijdfase maar heel weinig Romeins aardewerk gevonden - een paar scherven - maar dat was dan wel 'echt' Romeins aardewerk, dat uit het prille begin van de Romeinse periode in ons land dateert. Daarmee was de hele vindplaats veel scherper te dateren dan die bij Jutphaas, namelijk tussen ca. 50 vóór en 25 ná Christus. Het is een intrigerende periode, want juist de laatste halve eeuw voor het begin van de jaartelling is voor ons land nog buitengewoon duister, zoals we hierboven zagen. Het onderzoek op 'de Horden' heeft echter geen fel licht in die duisternis laten schijnen; bijzondere of afwijkende gegevens heeft het eigenlijk niet opgeleverd, of het moest zijn dat de nederzetting een positieve aanwijzing is voor bewoning in de tijd die direct op Caesars optreden volgt⁴⁴.

Ook voor de daaropvolgende bewoningsfase geldt, dat er weinig schokkends voorvallen lijkt te zijn. Er veranderde wel iets binnen de kleine nederzetting; zo ontstond er onderscheid in omvang en ruimtelijke indeling tussen de twee boerderijen, die in de eerste fase gelijkwaardig moeten zijn geweest. Tussen 25 en 70 werd een

Munt (denarius) met het portret van Caesar, gevonden op de Horden. De munt is ongetwijfeld pas tientallen jaren na Caesar hier beland. Foto: Martin van Thiel, Utrecht.

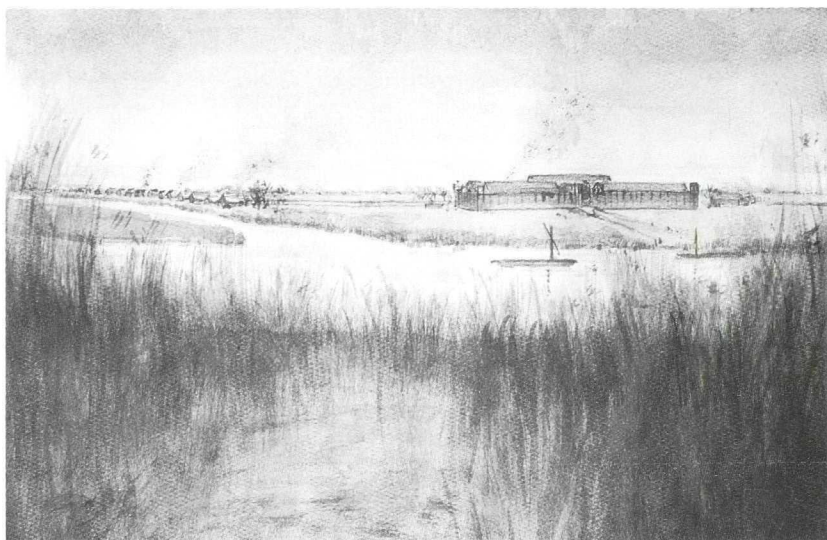
opvallend slotensysteem om de westelijk gelegen boerderij gegraven, die zich later tot het belangrijkste element van de nederzetting ontwikkelt. Ook worden in die periode de contacten met de Romeinen wat beter zichtbaar, niet alleen in de vorm van aardewerk maar ook van munten.

De conclusie van de onderzoekers is, dat de aanwezigheid van het Romeinse leger de sociale verhoudingen binnen de inheemse samenleving heeft beïnvloed, waarbij macht en rijkdom minder gelijkmatig werden verdeeld dan voorheen. Zij denken echter ook dat die veranderingen zich heel geleidelijk hebben voorgedaan in de loop van de eerste eeuw, en als wij hun voorzichtige betoog volgen, vermoeden wij dat er tot Corbulo's komst nog weinig van verandering te merken was⁴⁵. Er waren ongetwijfeld contacten tussen het leger en de plaatselijke bevolking, maar hoe intensief die in 47 waren, laat zich alleen maar raden. Als we afgaan op de schriftelijke bronnen, moet de bevolking al in deze tijd belasting of recruten aan de Romeinse bezetter (die term mogen we voor deze periode nog wel gebruiken) hebben geleverd. De Bataven, de toenmalige bevolking van het oostelijk rivierengebied, zouden rond 50 niet minder dan 5000 man aan het leger hebben geleverd, de Cananefaten in Zuid-Holland nog eens 1000⁴⁶. Dat wijst op een vergaande inmening van de Romeinse overheid in inheemse zaken, om niet te spreken van een zware last. De totale bevolking van Utrecht kan in deze periode niet veel meer dan enkele duizenden mensen hebben bedragen⁴⁷. Als we echter op het (spaarzame) archeologische materiaal van de vindplaats 'de Horden' afgaan, lijkt het of de Romeinen niet veel druk op de bevolking hebben uitgeoefend en die bevolking zich weinig heeft aangetrokken van wat er verderop, in het fort bij Vechten, werd geregeld.

Hoewel, Vechten: mogen we in 47 al van 'Fectio' spreken?

Vechten: een klassiek fort

Vechten is niet alleen de meest informatieve van alle vindplaatsen die we tot nu toe in het kader van 'Utrecht anno 47' hebben behandeld; het is ook een van de befaamdste lokaties uit de hele Nederlandse archeologie. Al in de 18de eeuw trok-

Impressie van het fort en het kampdorp (de vicus) bij Vechten, vanaf het noorden gezien op een winterdag omstreeks het jaar 200. Aquarel door Martin Valkhoff, Schiedam.

ken verzamelaars naar de buurtschap bij Bunnik om scherfjes en muntjes van de akkers te rapen; in de 19de eeuw werd duidelijk dat hier een Romeins fort had gelegen, en vanaf het begin van de 20ste eeuw hebben archeologen als Holwerda, Braat en Van Giffen (om enkele oude bekenden te noemen⁴⁸) zich met de vindplaats bezig gehouden. Het onderzoek gaat nog steeds voort en levert bijna jaarlijks nieuwe resultaten op. Doordat het grootste gedeelte van de vindplaats nog onder de grond zit (slechts 2 % is tot nu toe onderzocht; zo'n 10% is in vroeger jaren verwoest bij de aanleg van fort Vechten en de A12⁴⁹), laat het zich aanzien dat we nog minstens een eeuw met Vechten vooruit kunnen. Ook al moet het complete verhaal nog worden geschreven, er staat al heel wat over Vechten op papier⁵⁰. Wat 'Utrecht 47' betreft citeren we een recente samenvatting:

'Het eerste castellum dat op deze plek gebouwd is, dateert van omstreeks het begin van de jaartelling. De gebouwen in dit fort waren van hout, de wallen eromheen van aarde. Van een inscriptie op een altaarsteen (...) kennen

De bodem van Vechten levert nog steeds vondsten op, zoals deze selectie die werd getoond op een bezoekersdag tijdens de opgravingscampagne in 1995. Een belangwekkende vondst was een aan de Moedergodinnen gewijd altaartje. Foto auteur.

wij zijn latijnse naam: Fectio. Beide namen - Vechten en Fectio - zijn afgeleid van de riviernaam Vecht. Het fort speelde een rol in de veroveringstochten van de Romeinen in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland. Van Vechten uit konden namelijk via de Vecht en het Oer-IJ naar de Noordzee varen. Vechten verloor zijn offensieve functie in 47 na Chr. en werd toen opgenomen in de verdedigingslinie langs de Romeinse Rijksgrens: het werd een limes-castellum (grensfort) als vele andere⁵¹.

In grote lijnen wordt deze opvatting algemeen aangehangen⁵². In de details zijn er echter subtiele verschillen van benadering te herkennen. In het onderstaande willen we iets nader op die verschillen en verschuivingen ingaan; niet om het bestaande beeld (dat op goede gronden is samengesteld) met haarkloverijen af te breken, wél om te laten zien dat de vroeg-historische archeologie haar eigen onzekerheden kent, en dat een paar geschreven teksten evenveel vragen oproepen als oplossingen bieden.

Nu lijkt de datering bij benadering wel vast te staan, gelet op het vroegste aarde-werk dat in de oudste aangetroffen bouwphase van het fort is gevonden⁵³. Dat houdt in dat het fort niet tijdens de Drusus-campagnes maar tijdens die van zijn broer Tiberius gebouwd zal zijn, rond het jaar 4. De constructie van hout en aarde had het gemeen met alle vroege forten in deze streken.

What's in a name?

Maar dan de naam. De naam *Fectio* komt in die spelling maar éénmaal voor, en wel op de in het citaat genoemde altaarsteen, die in 1869 in Vechten is gevonden. Die rept van 'Tongerse burgers en schippers die te Fectio gevestigd zijn'⁵⁴. Sindsdien is er een discussie gaande over de vermelding van een plaats *Fletio(ne)* op de 'Peutinger kaart', de beroemde middeleeuwse kopie van een 4de-eeuwse Romeinse schematische routekaart. 'Een verschrijving van Fectio' luidt de gangbare opvatting sinds de ontdekking van het altaar. 'Nee: de oude naam voor Vleuten', meent een minderheid, doelend op het fort bij Vleuten-De Meern waarover nog minder bekend is dan over Vechten. Nog onlangs is een lans gebroken

Een beroemder altaar is dit in 1869 gevonden exemplaar, door de 'Tongerse' burgers en schippers die te Fectio gevestigd zijn gewijd aan de inheemse godin Viradecdis. Foto RMO Leiden.

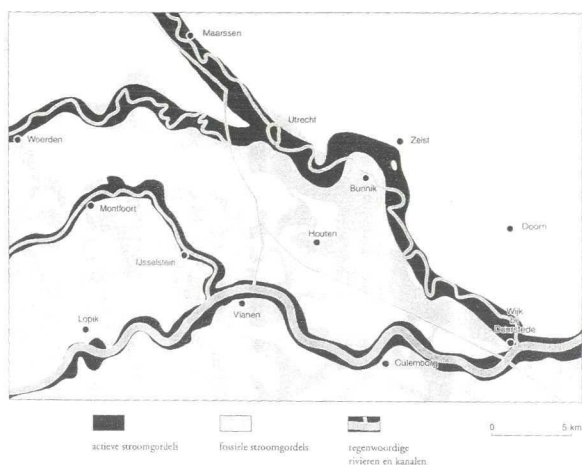

Fragment van de 16de-eeuwse editie van de Peutinger Kaart, met daarop de vermelding Fletione. XVI.; sinds de vondst van het aan Viradecdis gewijde altaar geldt dit als een verschrijving van Fectio. Foto: Provinciaal Museum G.M. Kam, Nijmegen.

voor de authenticiteit van *Fletio*, op basis van discrepanties in de op de Peutinger kaart vermelde afstanden⁵⁵. De oplossing lijkt geboden te worden door de 'Ravennas Anonymus', een 8ste-eeuwse onbekende die namen van bestaande landkaarten overschreef en onder meer van *Fictione* rept. Dit maakt het plausibel dat zowel *Fictio* als *Fletio* *Fectio* als gemeenschappelijke voorouder hebben. De meeste archeologen beschouwen de discussie dan ook als afgedaan⁵⁶. Al met al is het opmerkelijk dat men in de Vroege Middeleeuwen zoveel moeite had met de correcte spelling van een betrekkelijk eenvoudige naam.

Als we aannemen dat tenminste de plaats waar het altaar is gevonden, *Fectio* heette, blijven er enkele vragen over. Bijvoorbeeld: was *Fectio* wel de naam van het fort? Of sloeg die naam vooral op de nabijgelegen burgerlijke nederzetting, de *vicus*? De altaarsteen van burgers en schippers doet in ieder geval dat laatste vermoeden. De vermelding op de Peutinger Kaart (gesteld dat *Fletio* = *Fectio*) geeft feitelijk geen uitsluitsel; van geen der op die kaart genoemde namen is zeker of het een fort betreft, van sommige wel, dat het om een stad gaat (*Forum Hadriani*, *Noviomagus*). Toch wordt in iedere publicatie de fortentrij langs de *limes* aangeduid met de rozenkrans van namen van de Peutinger Kaart. Het is de vraag in hoeverre dat terecht is. Het is natuurlijk goed mogelijk dat, net als in onze tijd, fort en nabijgelegen stad of dorp dezelfde naam droegen.

Een andere vraag luidt: heette *Fectio*, fort of dorp, al zo in Tiberius' of Corbulo's

Romeinse en vroeg-Middeleeuwse rivierlopen in het Kromme-Rijngebied. Uit: Van Es en Hessing, 1994.

tijd? Het is mogelijk, maar de altaarsteen dateert uit de late 2de eeuw, en het is duidelijk dat noch de 4de-eeuwse Peutinger Kaart, noch de achtste-eeuwse Anonymus ons hier veel verder helpen. Het is aan de andere kant ook mogelijk dat de Romeinen een bestaande inheemse naam

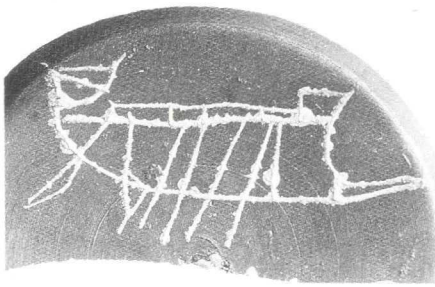
hebben gelatiniseerd. In dat geval zou er nog wel eens een prehistorisch 'Fectio' uit de bodem kunnen oprijzen.

Dat brengt ons op een nieuwe vraag: werd Fectio inderdaad naar de Vecht genoemd? Taalkundigen nemen aan van wel, al volstaat men met de vermelding 'afleiding van de waternaam Vecht' zonder veel etymologische analyse⁵⁷. Tegenwoordig ligt Vechten niet aan de Vecht en het is de vraag, of dat in de Romeinse tijd wel zo was. Recente publicaties spreken van 'nabij de toenmalige splitsing van Rijn en Vecht'⁵⁸, 'tegenover (...) de Vecht'⁵⁹, 'dicht bij de splitsing van (...) de Rijn en de Vecht'⁶⁰, 'De splitsing van Rijn en Vecht lag destijds waarschijnlijk in de directe omgeving (...)'⁶¹. Het probleem is, dat die afsplitsing nu minstens 3 kilometer verder noordoostelijk ligt, en dat de plaats waar de Vecht in de Romeinse tijd van de Rijn aftakte, niet meer te achterhalen is⁶². Ook al nemen we aan dat die plaats in de loop der tijd naar het noordwesten is opgeschoven doordat de rivieren hun bedding steeds verlegden⁶³, heeft het fort in ieder geval niet aan, maar hoogstens tegenover de splitsing Rijn-Vecht gelegen.

Het zal duidelijk zijn: een geschreven vermelding is lang niet altijd de oplossing voor de problemen die het gebrekkige archeologische materiaal stelt.

Uitvalsbasis of buitenpost?

Over de rol die het fort bij Vechten in de Romeinse strategie heeft gespeeld zijn noch harde historische, noch archeologische gegevens voor handen. Toch is daar wel het een en ander over gezegd, op basis van een combinatie van een aantal zekere en minder zekere gegevens te combineren. Het militaire karakter staat vast, de begindatering ook. Dat geldt niet voor gegevens die een belangrijk aandeel in de beeldvorming hebben gehad en die leken te wijzen op de functie van Vechten als vroeg-Romeinse (oorlogs)haven ('vlootstation' in Holwerda's woorden). Resten van schepen, een eeuw geleden gevonden, en van houten constructies die als ha-

Het befaamde graffito van een Romeins scheepje op de bodem van een terra-sigillata-kommetje uit Vechten. Het heeft de vermeende status van Vechten als 'vlootstation' mede bepaald. Uit: Bechert en Willems, 1995.

venwerken werden geïnterpreteerd, droegen daartoe bij. Dan waren er nog de inscripties van de reeds genoemde 'schippers te Fectio' en van de marinekapitein Caius Iulius Bio die hier een

altaar aan Jupiter wijdde. Een prachtig, op een scherf ingekrast tekeningetje van een oorlogsschip werkte hoogst suggestief⁶⁴. Tenslotte was er de nabijheid van de Vecht, en de door velen gedeelde opvatting dat de legendarische 'Drususgracht' niets anders was dan een onder Drusus aangelegde verbetering van de Rijn-Vecht-verbinding⁶⁵. Al deze gegevens leken elkaar te versterken en bepaalden voor lange tijd het beeld van het fort. 'Vechten was een zeehaven en een marinebasis', werd nog niet zo lang geleden met beslistheid gesteld⁶⁶. Van daaruit zouden door Tiberius en Germanicus (en ook, zo werd tot ca. 1970 gedacht, door Drusus) grote, semi-amfibische operaties tegen Noord-Duitsland zijn uitgevoerd, zoals die onder meer door Tacitus zijn beschreven⁶⁷. Via Vecht, Flevomeer en Noordzee voer men volgens die reconstructie naar de Eemsmond en vandaar Germanië binnen. De latere ontdekking van een fort bij Velsen, dat aan het Oer-IJ lag en een duidelijk maritieme signatuur had in de vorm van een haven en scheepshuizen, paste goed in dit beeld.

Aan dat beeld is de laatste jaren wel wat geknaagd. De schepen lijken, voor zover daar iets over te zeggen valt, niet uit de vroege maar uit de late 1ste eeuw te dateren. De 'havenwerken' bleken later ook bij 'gewoner' forten voor te komen en niets anders te zijn dan verstevigingen van de Rijnsoever. De altaarsteen van de 'schippers' dateert uit de tweede helft van de 2de eeuw, die van kapitein Bio is niet goed te dateren. Het aandoenlijke graffito van het oorlogsschip dateert van na de grote operaties in Germanië, en suggereert meer dan het bewijst. De 'Drususgracht', zo wordt nu algemeen aangenomen, verbond niet de Rijn met de Vecht bij Vechten maar de Rijn met de IJssel bij Arnhem⁶⁸. En het is langs die route dat men tegenwoordig de voornaamste opmarsroute naar het noorden denkt: Vechten is gedegradeerd tot 'tweede keus'⁶⁹. Geen 'zeehaven of marinebasis', maar een 'steunpunt'⁷⁰, 'misschien ook wel (...) bevoorradingsdepot'⁷¹ of zelfs 'waarschijnlijk een bevoorradingspunt'⁷². Toch zit men met de ontluistering van Vechten in zijn maag, want tegelijkertijd wordt er toch ook nog geopperd dat het fort 'mogelijk één van de uitvalsbases voor de verovering van het vrije Germanië' was⁷³, of 'in ieder geval de functie van uitvalsbasis had'⁷⁴, en 'dit alles neemt niet weg dat Vechten klaarblijkelijk een belangrijke rol heeft gespeeld in de Romeinse militaire strategie'⁷⁵. Al is het idee van een machtige vlootbasis aan de Drususgracht achterhaald,

men ziet de glorie van de vertrouwde versterking niet graag teloorgaan. Toch kan deze auteur zich goed voorstellen dat het eerste fort bij Vechten een hoogst nuttige, maar in strategisch opzicht betrekkelijk secundaire buitenpost is geweest langs een vaarroute door nauwelijks gepacificeerd gebied. Dat hoeft overigens een tijdelijke functie als logistiek of zelfs operationeel steunpunt in hectischer tijden niet uit te sluiten, maar of dat voor zeer omvangrijke operaties het geval zal zijn geweest, blijft de vraag (zie boven, noot 59).

Men is er, kortom, nog niet uit, en de minst bevredigende maar beste conclusie van het geheel is wel, dat 'het niet goed mogelijk (is) de betekenis van het oudste kamp te bepalen'⁷⁶ zolang niet bekend is hoe groot dat kamp is geweest. Men schat het op 4,5 ha - inderdaad niet indrukwekkend en zeker te klein voor een 'uitvalsbasis' - maar zeker is dat niet. En het ziet er niet naar uit dat de geciteerde auteurs, de auteur van dit artikel of iemand van zijn lezers de definitieve oplossing zullen meemaken.

Nog eenmaal: Utrecht anno 47

Na zoveel onzekerheden, vage gegevens en tegenstrijdige conclusies willen wij ter afsluiting terugvallen op pure fictie. We stellen ons dan voor, hoe op een stormachtige dag in het late najaar van het roerige jaar 47 Cnaeus Domitius Corbulo op de voorplecht van een licht oorlogsschip staat. Vroeger, zo peinst hij, hadden generaals het gemakkelijker. Tot vanmorgen zwaaide hij nog de scepter in het land van de Friezen. Hij had die zomer het onbetrouwbare en vijandige volk onderworpen, had gijzelaars van ze genomen en ze in ruil een senaat, een bestuur en wetten gegeven.

In de traditie van Caesar had hij zich niet alleen als krijgsman, maar ook als staatsman bewezen.

Toen kwam in oktober het keizerlijk bevel: terugtocht. De Friezen bleven gemelijk in hun ellendige huizen zitten toen zijn troepen door de mist afmarcheerden, zich stellig verkneukelend over het vertrek van de tiran en zich verheugend op de komende chaos en onrust. Zelf had hij zich die ochtend als laatste ingescheept, met zijn staf. Ze waren de woelige binnenzee overgestoken en de rivier opgevaren. Rechts strekte zich

Een ander vermoed 'vlootstation' lag 55 kilometer westelijker: Forum Hadriani bij Voorburg. Hier staat het ruitersstandbeeld van Corbulo; al ging hier evenmin een vloot voor anker als bij Vechten, het kanaal van Corbulo liep wel langs Voorburg. Voor bewoners van de stad Utrecht zal het beeld bekende trekken vertonen; het is dan ook gemaakt door Albert Termote, die ook het (sterk gelijkende) ruitersstandbeeld van Willibrord in Utrecht vervaardigde. Foto auteur.

onder de jagende wolken de onafzienbare moerasvlakke uit; ver naar links, rezen de beboste heuvels op, de voorposten van Germanië. Over een uur zou het schip de splitsing bereiken en de Rijn opvaren. Daar was weer wat menselijke bewoning; dan was ook het fort niet ver meer. Die avond zou hij aan tafel zitten in het hoofdkwartier van de commandant - beklagenswaardig man, zijn tijd beidend in deze uithoek, een schijn van discipline ophoudend onder de verveelde soldaten. De generaal glimlachte. Hij had een nieuwe taak. Hij zou een eind maken aan leegloop en lethargie. De mannen zouden wat beleven, nog deze winter! De plannen lagen al klaar.

Literatuur

- Bechert en Willems, 1995** ▶ T. Bechert en W.J.H. Willems, *De Romeinse Rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust*, Utrecht, 1995.
- Berendsen en Wynia, 1993** ▶ H.J.A. Berendsen en S.L. Wynia, 'Oude rivierlopen rond het fort te Vechten', *Tijdschrift voor de geschiedenis van het Kromme-Rijngedied*, 27 (1993) nr 3.
- Beuker e.a., 1993** ▶ J.R. Beuker, W.A.B. van der Sanden en V.T. van Vilsteren, *Wonen en werken. Honderdduizend jaar dagelijks leven in Drenthe*, Assen, 1993.
- Dockum, Van, en Van Ginkel, 1993** ▶ S.G. van Dockum en E.J. van Ginkel, *Romeins Nederland. Archeologie en geschiedenis van een grensgebied*, Utrecht, 1993.
- Dockum, Van, en Van Rooijen, 1996** ▶ S.G. van Dockum en A. van Rooijen, 'Een huis uit de IJzertijd onder de es van Parmentiersland, gemeente Zeist', *Westerheem*, XLV (1996) nr 1.
- Engen, 1996** ▶ Engen en bodembeschermingsgebieden in de provincie Utrecht. Inventarisatie, bedreiging en bescherming van oude landbouwgronden met archeologische waarde. RAAP-rapport 117, Amsterdam, 1996.
- Es, Van, 1981** ▶ W.A. van Es, *De Romeinen in Nederland*, Haarlem, 1981 (3).
- Es, Van, e.a., 1988** ▶ W.A. van Es, H. Sarfatij en P.J. Woltering, *Archeologie in Nederland. De rijkdom van het bodemarchief*, Amsterdam, 1988.
- Es, Van, en Hessing, 1994** ▶ W.A. van Es en W.A.M. Hessing, red., *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, van Traiectum tot Dorestad 50 v.C-900 n.C, Utrecht/Amersfoort, 1994.
- Es, Van, en Hessing, 1997** ▶ W.A. van Es en W.A.M. Hessing, 'De Romeinen in Utrecht', in: *De geschiedenis van Utrecht*, Utrecht, 1997.
- Ginkel, Van, en Waasdorp, 1992** ▶ E.J. van Ginkel en J.A. Waasdorp, *De archeologie van Den Haag, deel 2: de Romeinse tijd*, Den Haag, 1992.
- Graafstal, 1996** ▶ E.P. Graafstal, 'Een oud landschap onder Vleuten', *Westerheem*, XLV (1996) nr 1.
- Gyseling en Blok, 1959** ▶ M. Gyseling en D.P. Blok, *Studies over de oudste plaatsnamen van Holland en Utrecht*. Lezingen gehouden voor de naamkundecommissie der KNAW op 23 mei 1959, Amsterdam, 1959.
- Hegener, 1995** ▶ M. Hegener, *Archeologie van het landschap. Langs de aarden monumenten van Nederland*, 1995.
- Hendriks, 1992** ▶ J.A. Hendriks, samenst., *Ploats- en waternamen, hun betekenis voor de bestudering van de geschiedenis van het landschap*, in: Studiereeks Bouwen aan een levend landschap 22, Utrecht, 1992.
- Hessing e.a., 1997** ▶ W.A.M. Hessing, M. Polak, W.K. Vos en S.L. Wynia, red., *Romeinen langs de snelweg. Bouwstenen voor Vechtens verleden*, Abcoude/Amersfoort, 1997.
- Joosten, 1996** ▶ J.H.J. Joosten, 'Op zoek naar Fletione', *Tijdschrift Historische vereniging Vleuten/De Meern/Haarzuilen*, 16 (1996) nr 3.
- Künzel e.a., 1988** ▶ R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam, 1988.
- Louwe Kooijmans, 1985** ▶ L.P. Louwe Kooijmans, *Sporen in het land. De Nederlandse delta in de prehistorie*, Amsterdam, 1985.
- Meijer, 1994** ▶ W. Meijer, *De bossen van de Utrechtse heuvelrug*, Utrecht, 1994.
- Ozinga e.a., 1989** ▶ L.R.P. Ozinga, T.J. Hoekstra, M.D. de Weerd en S.L. Wynia, samenst., *Het Romeinse castellum te Utrecht*, Utrecht, 1989.
- Polak en Wynia, 1991** ▶ M. Polak en S.L. Wynia, 'The Roman forts at Vechten, a survey of the excavations 1829-1989', *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, 71 (1991).
- Polak, 1995** ▶ M. Polak, *De gestempelde Zuidgallische terra sigillata uit Vechten*, Nijmegen, 1995.
- Reusink, 1988** ▶ H.J. Reusink, *Leersum, grafheuvels op de Zuilensteinsche Kop, Zutphen/Amersfoort*, 1988.
- Roymans, 1992** ▶ N. Roymans, *Tribal societies in Northern Gaul, an anthropological perspective*, Amsterdam, 1992.
- Roymans en Derks, 1994** ▶ N. Roymans en T. Derks, *De tempel van Empel. Een Hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven*, 's-Hertogenbosch, 1994.
- Stuart, 1986** ▶ P. Stuart, *Provincie van een imperium. Romeinse oudheden uit Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Leiden, 1986.

- Tent, Van, 1978** ▶ W.J. van Tent, 'A native settlement at Jutphaas, municipality of Nieuwegein', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 28 (1978).
- Teunissen, 1980** ▶ D. Teunissen, 'Enkele gebeurtenissen uit het leven van de Romeinse veldheer Drusus in het licht van enige nieuwe geologische gegevens uit de provincie Gelderland', *Westerheem*, XXIX (1980) nr 6.
- Willems, 1986** ▶ W.J.H. Willems, *Romans and Batavians. A Regional Study in the Dutch Eastern River Area*. Amersfoort, 1986.
- Wynia, 1990** ▶ S.L. Wynia, 'De rieten hut en andere verhalen', *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1990.
- Wynia, 1997** ▶ S.L. Wynia, 'Diehards', *Westerheem*, XXXVI (1997) nr 1.
- Zwarte, 1982** ▶ R. de Zwarte, 'Sporen van prehistorische bewoning in de Vechtstreek', *Westerheem*, XXXI (1982) nr 3.

Van deze werken zijn Es, Van, en Hessing, 1994, en Es, Van, en Hessing, 1997, de meest informatieve en meest toegankelijke over Utrecht in de besproken periode.

Noten

- * De auteur bedankt bij deze drs. S.G. van Dockum, drs. W.A.M. Hessing en drs. J. P. ter Brugge, allen werkzaam bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, en drs. S.L. Wynia, Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit Amsterdam, voor hun bereidwillig gegeven adviezen, informatie en commentaren.
- 1 Zie voor verwijzingen en een gedetailleerd verslag Es, Van, 1981, 35-36.
 - 2 Van Es merkte al terecht op: '(47 n.Chr.) suggereert als zo menig jaartal een te grote precisie. In feite is de terugtocht van het leger (...) en de inrichting van de rijksgrens als een defensieve vestinggordel natuurlijk een proces van jaren geweest' (Es, Van, 1981, 94) L.R.P. Ozinga en M. D. de Weerd (Ozinga e.a., 1989, 41) spreken van een inrichting van het fort te Utrecht 'omstreeks het jaar 50', in verband met Corbulo's terugtocht in 47; Van Dockum (Bechert en Willems, 1995, 85) laat het fort 'rond 47' stichten. Het scheelt maar drie jaar, maar een datering 'rond 47' suggereert toch de te grote precisie waar Van Es op doelde. Wij zouden zeggen: 'kort na 47' of 'rond 50'.
 - 3 Vergelijk bijvoorbeeld de beschrijving van Vechten in Van Es, pp. 87-89, met die van Polak, pp. 3-7.
 - 4 Zie bijv. Roymans en Derks, 1994, 17-19.
 - 5 Van Es in: Es, Van, en Hessing, 1994, 22.
 - 6 Ibidem, en Dockum, Van, en Van Ginkel, 1993, 28-30.
 - 7 Mondelinge mededeling W. Hessing.
 - 8 Tegenwoordig worden de eerste acties van Drusus vanaf Nederlands grondgebied in 14 v.Chr. gedateerd; de Romeinse Tijd begint dus in ons land iets eerder dan de gebruikelijke tijdbalken aangeven.
 - 9 Beschouwingen over de aanwezigheid van Germaanse en Gallische stammen in ons land zijn te vinden in Van Es, 1981, 22-28; Van Es in: Es, Van, en Hessing, 1994, 22; Es, Van, en Hessing, 1997. Veelzeggend over de uiteindelijke ongewisheid van de stamgebieden is een citaat uit dit laatste werk: 'Tot welke stam of stammen de bewoners van de latere provincie Utrecht gerekend worden, vertelt de overlevering niet. Op basis van Caesars opmerkingen is het mogelijk dat het gebied ten zuiden van de (...) Rijn nog Eburoons was of misschien Menapisch(...) Het noordwesten (...) zou dan wellicht al tot het Friese stamgebied kunnen hebben behoord, terwijl het noordoosten mogelijk al tot het woongebied van de Germaanse Usipeten of Tencteren gerekend mag worden.' (cursivering auteur).
 - 10 Van Es in: Es, Van, en Hessing, 1994, 22, kaartje op p. 23.
 - 11 Zie boven, noot 9.
 - 12 Es, Van, 1981, 31; zie echter ook boven, noot 9.
 - 13 Van Es in: Es, Van, en Hessing, 1994, 25.
 - 14 Zie voor deze problematiek Roymans, 1992, hoofdstuk 2.
 - 15 Gyseling (Gyseling en Blok, 1959) verklaart de naam Dorestad uit 'Dur-ast-atja', waarbij 'Dur' van het Keltische 'Duron', 'versterking' zou zijn afgeleid. '-atja' is een veel voorkomend suffix.
 - 16 Zie voor meer gegevens over de prehistorische herkomst van plaatsnamen Gyseling en Blok, 1959, Künzel e.a., 1988, en Hendriks, 1992.
 - 17 Roymans, 1992, 267.
 - 18 Dockum, Van, en Van Ginkel, 1993, 31.
 - 19 Zie bijv. Ginkel, Van, en Waasdorp, 1992, 10-11, over de onderwerping en daaropvolgende integratie in het Romeinse systeem van de Cananefaten. Hoewel van hun militaire rol verder niet veel bekend is, gold hun buurstam in het oostelijke rivierengebied, de Bataven, als leverancier van keurtroepen - vooral hun cavalerie was befaamd. Zij vormen echter een geval apart; zie Es, Van, en Hessing, 1994, voor hun achtergronden.
 - 20 Zie voor een gedetailleerde beschrijving van het rivierengebied L.I. Kooistra en R. Steenbeek in: Es, Van, en Hessing, 1994, 14-21.
 - 21 Louwe Kooijmans, 1985, geeft op 109-131 een uitgebreide beschrijving van het Hollands-Utrechtse veenlandschap en de prehistorische bewoning aldaar.
 - 22 Zie Meijer, 1994, over de Heuvelrug en zijn geschiedenis.
 - 23 Of de Romeinse soldaten werkelijk zo negatief over ons land dachten, blijft natuurlijk de vraag. Voor militairen uit later eeuwen, die in toenemende mate uit 'Germaanse' gebieden werden gerecruteerd, zal dat anders hebben gelegen dan voor de Italianen, Spanjaarden en Zuid-Fransen uit de beginperiode. In Tacitus' beschrijvingen van Germanicus' veldtochten in Germanië (Annalen, boek I) wemelt het in ieder geval van de wouden, moerassen, stromen en regenbuien, die samen een weinig aantrekkelijk beeld

- opleveren. Uiteraard dachten de bewoners van die oorden daar heel anders over.
- 24 Es, Van, e.a., 1988, kaart op p. 87. Het aantal beschikbare gegevens is sinds die tijd natuurlijk wel uitgebreid, al lijkt het beeld voor de Heuvelrug in essentie niet veel veranderd te zijn.
 - 25 Zie Graafstal, 1996.
 - 26 Zie voor een recente stand van zaken Es, Van, en Hessing, 1994.
 - 27 Prehistorische bewoning in het veen vond onder meer plaats op Voorne-Putten, in Delfland, Schieland en in de Assendelver Polder; in al deze gevallen bleek bij inventarisatie en onderzoek dat dit onder gunstige omstandigheden populaire vestigingsplaatsen waren.
 - 28 Zie De Zwarte, 1982. Recentelijk zijn er bij verkenningen in het kader van de verbreding van de A2 ook sporen uit de Late IJzertijd aangetroffen bij Breukelen (mededeling J. P. ter Brugge).
 - 29 Mondelinge mededeling S.G. van Dockum.
 - 30 Mondelinge mededeling J. P. ter Brugge. Overigens moet een inventarisatie niet alleen intensief, maar ook volledig zijn om volledige zekerheid te bieden. Zo werd bij de verkenning langs de Oude Rijn niet gekarteerd in het veen buiten de oeverwalzone (mondelinge mededeling S.G. van Dockum). Het kaartje suggereert dat men het veen angstvallig meed - wat een vertekend beeld kan zijn.
 - 31 Zie voor de moeilijke herkenbaarheid en datering van (Late) IJzertijdvindplaatsen Willems, pp. 223-232.
 - 32 Mondelinge mededeling W.A.M. Hessing.
 - 33 Informatie uit het Centraal Archeologisch Archief van de ROB, Amersfoort.
 - 34 Zie ook Willems, 1986, 96, over vindplaatsen 10-15 bij Rhenen.
 - 35 M. Krauwer in: Hegener, 1995, 69.
 - 36 Zie Reusink, 1988.
 - 37 Roymans, 1992, 84.
 - 38 Zie Dockum, Van, en Van Rooijen, 1996.
 - 39 Zie Engen, 1996. Vindplaatsen uit de IJzertijd lijken zich vooral te bevinden onder engen aan de zuidwestelijke voet van de Rug, bij Leersum en Rhenen.
 - 40 Es, Van, en Hessing, 1994, hoofdstukken 2 en 3.
 - 41 Tent, Van, 1978.
 - 42 Van Es in: Es, Van, en Hessing, 1994, 26.
 - 43 Ibidem, 35.
 - 44 Zie voor deze bewoningsfase Van De Horden Van Es in: ibidem, 28-35.
 - 45 Ibidem, hoofdstuk 3.
 - 46 J.H.F. Bloemers in: Ozinga e.a., 1989, 29.
 - 47 De laatste jaren zijn voor verschillende regio's schattingen opgegeven van bevolkingsaantallen in de prehistorie. Wat Utrecht betreft is men nog voorzichtig: Es, Van, en Hessing, 1997, achten het 'niet ondenkbaar' dat het bevolkingsaantal zeker sinds de Bronstijd in de duizenden liep. Voor andere regio's zijn voorzichtig wat ronde getallen genoemd. Voor Drenthe in de IJzertijd: 'maximaal 4500 personen' tot '4800 personen' (Beuker e.a., 1993, 34); voor de Cananefaten (Zuid-Holland) in het begin van de 1ste eeuw: 'tussen c. 3200 en 9200 mensen' (Willems, 1986, 237); voor de Bataven (oostelijk rivierengebied) in de 1ste eeuw: 'naar schatting tussen de 30.000 en 40.000 mensen' (ibid.). Zulke schattingen worden overigens langs uiteenlopende wegen verkregen. Een orde van grootte (steeds enkele duizenden per regio) geven ze wel aan.
 - 48 Zie voor een amusant en leerzaam overzicht Wynia, 1990.
 - 49 Mededeling W. Hessing.
 - 50 Zie bijvoorbeeld Polak en Wynia, 1991. Het meest recente overzicht is Hessing e.a., 1997, dat tijdens het schrijven van dit artikel ter perse ging.
 - 51 W. van Tent in: Es, Van, en Hessing, 1994, 212.
 - 52 Recentelijk bijv. in Dockum, Van, en Van Ginkel, 1993, Bechert en Willems, 1995, en in Es, Van, en Hessing, 1997.
 - 53 Polak, 1995, 5.
 - 54 Stuart, 1986, 37. Stuarts vertaling van de altaartekst (CIV)ES TUNGRI/ (ET) NAVTAE/ (QU)I FECTIONE/ CONSISTUNT luidt: 'de burgers van Tongeren en de schippers die te Vechten woenen', Van Es vertaalt echter met: 'de schippers van Tongerse afkomst die te Vechten verblijf houden'; zo ook S.G. van Dockum in Bechert en Willems, p. 81: 'Tongerse schippers die in Fectione verbleven'. Zijn nu de schippers dezelfde als de Tongerse burgers of niet? Van Es (in: Van Es en Hessing 1994) bewandelt op p. 64 een gulden middenweg: 'Het (altaar) is gewijd door mensen uit het departement Tongeren en door schippers die zich metterwoon in Vechten hebben gevestigd. De (binnen)schippers kwamen zonder twijfel ook uit de omgeving van Tongeren, evenals hun godin.' Viradecdis, de godin aan wie het altaar is gewijd, werd in noordoost-België vereerd; Van Es' verklaring is dan ook elegant en plausibel. Het gebruik van de termen *Tongers* en *Tongeren* in al deze vertalingen als vertaling van 'Tungri', het bijvoeglijk naamwoord bij de stam- of districtsnaam Tungri, doet overigens wat anachronistisch aan, ook al was (Romeins) Tongeren (*Atuatuca Tungrorum*) de hoofdstad van het district der Tungri. Gemakkelijk is het wel en ook wij houden het daarom maar op 'Tongers' (tussen aanhalingstekens).
 - 55 Namelijk door Joosten, 1996. Zijn betoog is o.m. gebaseerd op de (plausibele) opvatting dat de grensweg, die de forten en/of nederzettingen verbond, niet rechtdoor liep maar de meanderende rivier volgde, waardoor de afstanden op de Peutinger Kaart voor discussie vatbaar zijn. Dat zijn ze echter per definitie; zie ook Stuart, 1986, 13. Joostens reconstructie is ingenieus maar hij legt een wel erg exacte meetlat naast een bij uitstek onnauwkeurig document.
 - 56 De verwisseling e/i kwam in de Romeinse tijd dikwijls voor; zie Wynia, 1997, waarin wordt gepleit voor beëindiging van de discussie.
 - 57 Zie bijv. Künzel e.a., 1988, 388, en Polak, 1995, 3.

- 58 Es, Van, en Hessing, 1997.
- 59 Van Es in: Es, Van, en Hessing, 1994, 38.
- 60 Dockum, Van, en Van Ginkel, 1993, 46.
- 61 Polak, 1995, 3.
- 62 L.R.P. Ozinga en M.D. de Weerd in Ozinga e.a., 1989, 37.
- 63 Hessing (persoonlijke mededeling) dateert die verschuiving tussen 25 en 70 n. Chr. Zie ook Berendsen en Wynia, 1993.
- 64 Polak, 1995, 6.
- 65 Teunissen, 1980, geeft een uitgebreide opsomming van de literatuur pro en contra de Drususgracht als Rijn-Vechtkanaal.
- 66 Es, Van, 1981, 117.
- 67 Van Es heeft het bijvoorbeeld over 'de legermacht, die Germanicus in 16 n. Chr. te *Vechten* bijeenbracht, wordt geschat op ca. 90 000 man, (...) 1000 transportvaartuigen (...) 20 000 paarden en 1000 voertuigen' (88; cursivering auteur. De schatting, waaraan nog 20.000 matrozen moeten worden toegevoegd, is overigens niet van Van Es zelf).
- 68 Vergelijk Van Es, 1981, 89 en 93, met T. Bechert, H. van Enckevort en W.J.H. Willems in: Bechert en Willems, 1995, 65.
- 69 Van Es in: Es, Van, en Hessing, 1994, 38. Es, Van, en Hessing, 1997, zijn weer wat minder terughoudend over de rol van *Vechten*, 'vernoemd naar de rivier die op dat moment strategisch zo belangrijk is.'
- 70 Ibidem.
- 71 Es, Van, en Hessing, 1997.
- 72 S.G. van Dockum in: Bechert en Willems, 1995, 81.
- 73 Ibidem.
- 74 Es, Van, en Hessing, 1997.
- 75 Polak, 1995, 6.
- 76 Ibidem.